

Дмитро Гордієнко

**Ченцова Вера. Киевская митрополия
между Константинополем и Москвой. 1686.
Київ: Дух і Літера, 2020. 632 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.4769265

© Д. Гордієнко, 2021. СС BY 4.0

Події Революції гідності та отримання Українською Православною Церквою синодального Томосу актуалізували церковне питання, зокрема в суспільно-політичній площині. Зростий інтерес до Церкви в суспільстві знайшов відгук в історіографії та публіцистиці. Томос привернув увагу до подій втрати Українською Церквою фактичної автономії, якою вона користувалася до кінця XVII ст., коли була анексована Московією. Серед праць, присвячених передачі Київської митрополії від Константинопольської Церкви до Московської, на особливу увагу заслуговує зазначена книга Віри Ченцової. Вона складається з двох частин: 1) дослідницької та 2) публікації джерел, а також додатків. Фактично, дослідницька частина, у традиціях Київської археографічної комісії, є поясненням до опублікованих джерел, первісно книга й задумувалась як археографічна публікація джерел і лише згодом «перетворилась у “монографію” про отримання московським урядом патріарших грамот» на юрисдикцію над Київською митрополією (с. 240). Таким чином, книга є суттєвим продовженням 5 тому (ч. 1) «Архива Юго-Западной России» (К., 1872), першої корпусної публікації джерел з історії підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, деякі документи з якого републіковані у виданні В. Ченцової.

Водночас сама Київська митрополія в дослідженні постає лише об'єктом зовнішньої політики, зокрема, фактором Московсько-Османських відносин, що надає незвичного ї, у той самий час, цілісного погляду на порушене питання. Відтак, цілком логічно, аналіз церковної політики гетьмана І. Самойловича віднесений на кінець, фактично – у висновки дослідження та в додану статтю «Митра київського владика Гедеона (Святополк-Четвертинського) та його титул (Попередні замітки)».

Як відомо, різка зміна геополітичного курсу Московського царства відбулася з підписанням Вічного миру з Річчю Посполитою 1686 р. та поразкою османських військ під Віднем 1683 р., що не могло не відбитися на українській політиці Москви, зокрема у церковній сфері. Цілком слушно В. Ченцова зазначає й певну зацікавленість (принаймні, не-заперечення) Варшави в поставленні київського митрополита московським патріархом, що мало б сприяти, з одного боку, посиленню протурецьких позицій в Україні, а з другого – притягненню Москви до війни з Портою. Досить провокативно дослідниця ставить вирішення питання про юрисдикцію Київської митрополії у контекст зовнішньої політики Франції, зокрема, її прагнення здобути права Католицькій Церкві на Святі місця і Гроб Господень, та плани Парижа відновити Східну (Візантійську) імперію з розподілом Порту між кількома європейськими державами. На думку В. Ченцової, саме католицькі претензії на володіння Святими місцями й спонукали схід-

них патріархів шукати прихильності православної Москви. Цією ж причиною дослідниця пояснює й відсутність у наступний період будь-яких спроб з боку східних патріархів повернутися до питання юрисдикції Київської митрополії. Проте дискусійною є думка, що цій самій меті сприяло протистояння Константинопольської патріархії з київським духовенством у богословських питаннях, зокрема, у питанні розуміння Євхаристії. Дійсно, католицькі впливи були відчутними в українському православ'ї, однак «Гребник» Петра Могили, за яким жило київське й загалом українське духовенство, був затверджений Вселенською патріархією й використовувався в Російській Православній Церкві. Тому не зрозуміло, яких цілей у богословських дискусіях прагнули досягнути східні патріархи, передаючи Київську митрополію під управління московському патріарху, тим більше, як постійно наголошує авторка, – у тимчасове. У Константинополі добре знали й впливи київського духовенства в самій Москві, а не навпаки. Та й головним аргументом (офіційним) щодо перепідпорядкування Київської митрополії був географічний – віддаленість Києва від Константинополя. З іншого боку, дослідниця у кількох фрагментах наголошує на збереженні Москвою догматичної чистоти православ'я.

Для анексії Київської митрополії було обрано вдалий момент, коли Порта прагнула будь-що зберегти чинність Бахчисарайського миру з Москвою 1681 р. Звідси й усі вияви почестей московському й гетьманському посланцям та особиста аудієнція в султана, попри невисокий ранг дипломата, що дослідниця цілком слушно пояснює прагненням «османського уряду скріплювати відносини з Москвою» (с. 55). Про те, що вирішення питання лежало в політичній площині, промовляє й теза Георгія Левента, що «без візирогого указу» його вирішити неможливо, інакше патріарха «тотчас казнят» (с. 271).

Розпочинається дослідження з аналізу «Статейного списку» Нікити Алексеєва – московського посланця до Константинополя, відправленого в листопаді 1685 р., отже, вже після поставлення і висвячення на Москві київським митрополитом Гедеона Святополк-Четвертинського. Таким чином Н. Алексеєв, окрім врегулювання московсько-османських відносин, отримав «особливе доручення»: «добитись рішення синоду, яке б закріпило за московським патріархом юрисдикцію над Київською митрополією “навічно”» (с. 117), фактично *post factum*, що було потрібно для збереження зовнішньої законності неканонічного акту, хоча це було не перше звернення Москви з подібним проханням до Константинополя.

Переходячи до розкриття перипетій із пошуком рішення «вдівства» Київської митрополії, В. Ченцова аналізує причини, за якими вже десять років Київська митрополія була без митрополита, що зводяться фактично до польсько-московського протистояння в Україні, однак дослідниця замовчує, чому на той час уже майже тридцять років як київські митрополити не сиділи на митрополії в Києві.

Ситуація ускладнювалась наявністю в Кам'янці-Подільському митрополита з титулом патріаршого екзарха «всія Малия Росії»: «у той час, коли гетьман І. Самойлович і духовенство Київської митрополії у перемовинах з московським урядом намагалися відстоювати право київських владик називатись екзархами константинопольських патріархів, ця честь, як і почесний титул іпертима, вже були надані предстоятелю катедри османського еялету, що вважалась відновленою Галицькою» (с. 100). Загалом підрозділ II.2 «Заснування митрополії “Кам'янця і Подолії”» привертає особливий інтерес, позаяк в історіографії ця тема згадується лише побіжно.

Кульмінацією візиту Н. Алексеєва стали перемовини з єрусалимським патріархом Досифеєм. Попри намагання посланця оминати аудієнцію у візира, перемовини велися з відома османського уряду, позиція якого й була вирішальною, коли великий візир змусив Досифея більш прихильно поставитись до московських домагань. Проте сприяння османської сторони у вирішенні питання не втримало Москву від підписання вічного миру з Польщею, що унеможливило збереження миру з Кримським ханатом та Османською Портою.

В історіографії усталилася думка, що Москва сфальсифікувала грамоту константинопольського патріарха, точніше трактувала її на свою користь. Як зазначає В. Ченцова, із точки зору Йоакима, «Київська митрополія знову опинилася нерозривно злиною з “Московським престолом”, себто отримання “прав” на Київ відбулось за запропонованим із Москви сценарієм, а не за тим, який викладений у листах Досифея Єрусалимського чи в рішеннях константинопольського синоду» (с. 188). Знаменно, що «майже всі грецькі грамоти, які опинилися в патріаршому архіві, ... пропали, найвірогідніше, в одній з московських пожеж XVIII століття». І документи, «що потрапили до київського митрополита і були доставлені в Київ, також виявилися втраченими з митрополічним архівом в якійсь із київських міських пожеж», і навіть «спроби виявити якісь записи про перемовини, що стосувалися Київської єпархії, в патріаршому або ж в османських архівах наразі не дали результатів» (с. 139–141). Отже, збереглися лише копії цих документів XVIII ст., що й дають змогу реконструювати уявлення про суть акту 1686 р.

У ключових питаннях перепідпорядкування Київської митрополії Московській патріархії В. Ченцова приходиться до таких висновків:

1) Щодо хіротонії київських митрополитів, московський посланець Н. Алексеев подавав їй так, ніби константинопольський патріарх «Киевскую митрополию вручает святейшему московскому патриарху и впредь по нем будущим патриархом» (с. 319), що відповідало виданим йому інструкціям від московського царя та патріарха, останній особливо наголошував на «вічному» підпорядкуванні (с. 371). Однак, у грамотах вселенського патріарха чітко зазначено, що хіротонізуватися київські митрополити будуть на Москві лише, «егда приключится нужда» (с. 393 / 398, 403 / 405). Тому й В. Ченцова наголошує, що в патріаршій грамоті «мовилось про принцип церковного упорядкування (“домоправління”), що дозволяв тимчасово вирішувати складну проблему хоча й через порушення строгих правил-канонів, але при цьому виходячи з інтересів і практичної користі для вірних і церкви, щоби запобігти гіршому» (с. 149).

2) Константинополь залишав за собою першість, і київські митрополити мали поминати на літургіях спершу константинопольського патріарха й лише по ньому – московського: «доспоминает в первых пречестное имя вселенского патриарха, яко сущу источнику и началу и предвосходящу всех иже повсюду приселений и епархий, потом патриарха московского, якоже старейшого своего» (с. 394 / 398–399), і саме цей пункт «перекладач Посольського приказу передавав у досить розпливчатих виразах» (с. 155). Першість поминання константинопольського патріарха на всьому обширі Київської митрополії «однозначно вказувало на збереження константинопольським предстоятелем юрисдикції над Києвом» (с. 157).

3) Збереження особливостей і традицій Київської митрополії, з яких у грамоті був згаданий лише один звичай: обрання київського митрополита собором за дозволом гетьмана. Водночас Гедеон Святополк-Четвертинський «не отримав звичних до нього для київських митрополитів в XVII ст. титулів іпертима та екзарха “всея Росії”, якими офіційно йменувався Панкратій, митрополит Кам’янець-Подільського, себто “Галицький”. Відповідно і “Галицький” зникло з митрополічного титулу патріарших грамот» (с. 174). Хоча, як показує й В. Ченцова, і це загалом відомо в історіографії, утрата зазначених титулів київськими митрополитами відбулася внаслідок ініціатив московської патріархії з обмеження автономії Української Церкви.

Неоднозначно подається образ гетьмана І. Самойловича та його участь у подіях перепідпорядкування Київської митрополії. Попри те, що ініціатива обрання на Київську митрополію князя Гедеона Святополк-Четвертинського, із яким породичався гетьман, та висвячення його на Москві походила від І. Самойловича, дослідниця показує автономні устремління українського гетьмана, що йшли в руслі з вимогами київського духовенства і були спрямовані на збереження максимуму автономії Української Церкви з усіма привілеями, отриманими ра-

ніше від Константинопольського патріарха. У цьому ж керунку можна розглядати й прагнення гетьманської адміністрації зберегти титул митрополита «Київського, Галицького і **всія Росії / Маля Росії**», що дало б можливість, принаймні формально, київському митрополитові поширювати свою владу й на українські та білоруські православні єпархії Речі Посполитої, а гетьману – мати свій вплив на Правобережжі. Цього досягнути не вдалося, однак вдалося здобути право обирати київського митрополита за дозволом гетьмана.

З другого боку, саме на І. Самойловича В. Ченцова кладе відповідальність за десятилітнє «вдівство» Київської митрополії, позаяк обрання Інокентія Гізеля по смерті митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського було «зовсім небажаним для гетьмана» (с. 88), чим дослідниця й пояснює довге приховування І. Самойловичем грамоти константинопольського патріарха Парфенія IV з дозволом на обрання київського митрополита. Натомість вибір гетьманом кандидатури Гедеона Святополк-Четвертинського пояснюється відсутністю тісних зв'язків останнього з київським духовенством. Відтак дослідниця ставить під сумнів уявлення про луцького владика як жертву «королівського свавілля», «православно-го мученика», що зазнав переслідувань від уніатів, пропонуючи погляд на нього як союзника у протистоянні гетьмана з київським духовенством. З іншого боку, «однією із причин приїзду луцького владика до гетьмана... могло бути також доручення Яна Собеського. Король намагався вести перемовини з Самойловичем із тим, щоби схилити його на свій бік» (с. 220). Висновки нові й перспективні, хоча й дискусійні. Як відомо, попри застереження Вічного миру 1686 р., незабаром по ньому на українських землях Речі Посполитої православна Церква фактично була ліквідована.

Дискусійним є й погляд авторки на причини зміщення патріарха Діонісія IV з константинопольської катедри. Традиційно акт детронізації патріарха пов'язують з передачею Київської митрополії Московській патріархії. Натомість В. Ченцова пропонує розглядати його в контексті ситуації, що склалася навколо ерусалимського патріарха та Святих місць.

Окрім магістральної теми, В. Ченцова детально розкриває перебування в Османській імперії московського посланця Н. Алексєєва, яке проливає світло на дипломатичну практику Порти, що важливо й для реконструкції історії українсько-османських відносин. Наприклад, привертає увагу, що в Адріанополі московський посланець відмовився зупинитися «на дворе жидовском», попросивши взамін «двор бусурманской или греческой» (с. 268). Окремо В. Ченцова зосереджує увагу на розкритті ролі «промосковського лоббі» в Османській імперії, яке складалося зокрема з українців чи осіб, пов'язаних з Україною, як то Зафірій Іванов, життя та діяльність якого пов'язані з Ніжином, киянин Степан Максимов та священник Парфеній Небозя. Інтерес «лоббі» полягав у їхньому зацікавленні «в подальшому сприянні московського уряду продовженню вигідної ділової активності на підконтрольних Москві чи промосковським силам територіях» (с. 116–117). Однак далі, в аналізі церковної політики гетьмана І. Самойловича, дослідниця задається питанням, чи не було це лоббі «прогетьманським» більше, ніж «промосковським»? І, дійсно, гетьман досяг суттєвого посилення своєї ролі в житті Київської митрополії. Однак арешт і заслання на Сибір унеможливили І. Самойловичу скористатися плодами нових реалій гетьмансько-церковних відносин в Україні.

Отже, у виграші залишилась одна Москва, яка разом із Києвом здобула не лише нову єпархію, а й апостольську традицію. Програло ж православ'я в Україні та Вселенський патріархат. В. Ченцова наводить уривок з листа константинопольського патріарха Каллініка II до валаського господаря від жовтня 1700 р., у якому той нарікає, що в Речі Посполитій «всі є супротивниками “нашої православної віри”, так що нині йому немає кому і писати, адже попередники “щасливці”-патріархи, “як би там не було, але підпалили весь дім”. Були б нині митрополити Київські “у нашій владі”, патріарх би міг “написати київському [митрополиту]” заради вирішення якихось проблем (очевидно, становища право-

слав'я на території Київської митрополії, в “Лехії”) через нього як намісника (ἐπίτροπος)» (с. 236). Лише через триста років ситуацію вдалося виправити зі звороттям Томосу про автокефалію та поверненням Української Православної Церкви під юрисдикцію Вселенського патріархату.

Дискусійним видається й послідовне називання дослідницею Речі Посполитої «Польсько-Литовською державою» (с. 11, 18, 20 та ін.). Загалом в історіографії ця назва прикладається до наддержавного об'єднання Литви та Польщі, утвореного внаслідок акту Кревської унії (1385 р.) і такого, що припинило чинність з укладенням Люблінської унії (1569 р.), власне утворенням Речі Посполитої.

Отже, В. Ченцова переконливо й обґрунтовано показує спотворення Московою, фактично фальсифікацію, рішень Константинопольської патріархії щодо підпорядкування Київської митрополії. Відтак Українська Церква понад триста років перебувала в неканонічному статусі, а частина її залишається в такому стані й досі. Наприклад, Києво-Печерський монастир як ставропігійальний *de jure* належить до Константинопольської патріархії, а *de facto* – Московської. Тому коректніше говорити саме про анексію Української Церкви Московою у 1686 р., а не перепідпорядкування, що надійно підтверджується й опублікованими джерелами.

Під час публікації російських пам'яток застосовані принципи російської транслітерації, – відповідно до сучасного російського правопису та орфографії, що, на мій погляд, знижує інформаційний потенціал пам'яток XVII–XVIII ст. Натомість українські тексти передані з більшим ступенем наближення до оригіналу. Усі тексти, і грецькі зокрема, авторка публікує за сучасними правилами пунктуації та прописних літер. Видання документів супроводжено потрібними коментарями та кодикологічним описом. Інформаційна цінність опублікованих документів безсумнівна, особливо за умови неможливості доступу українських науковців до російських архівосховищ. Значний інформаційний потенціал містять опубліковані джерела й для мікроісторії, історії повсякдення, навіть історії клімату, наприклад, зазначено, що взимку 1685–1686 р. «в степи во всю зиму снегу не было» (с. 263), водночас по дорозі від міста Проводи до Адріанополя «был снег глубокий» (с. 266).

Серед опублікованих документів першочергове значення має «Статейний список» Нікити Алексеєва та грамоти константинопольського патріарха Діонісія IV та синоду. Їхня інформація доповнюється документами з підготовки місії Н. Алексеєва та І. Лисиці, листами ерусалимського патріарха Діонісія II та листуванням посланців із гетьманом І. Самойловичем. Отже, опубліковані документи суттєво доповнюють корпус джерел з історії підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії та загалом корпус джерел ранньомодерної України.

До видання доданий географічний, іменний та бібліографічний покажчик, що не лише полегшує користування книгою, а й закладає підґрунтя для подальшого дослідження теми. Сподіваюсь, і Віра Ченцова продовжить свої студії над історією ранньомодерної Церкви, зокрема української.

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : Ченцова Вера. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. Київ: Дух і Літера, 2020. 632 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 134–138. DOI: 10.5281/zenodo.4769265.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2021). *Retsenziia : Chentsova Vera. Kyevskaia mytropolyia mezhdou Konstanynopolem y Moskvoyi*. 1686. Kyiv: Dukh i Litera, 2020. 632 s. [Review : Chentsova Vera. Kiev metropolitanate between Constantinople and Moscow. 1686. Kyiv: Spirit and Letter, 2020. 632 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 134–138. DOI: 10.5281/zenodo.4769265.